

ГАЗЕТА МАТЕРИАЛЛАРИНИ ТАҲРИР ЖАРАЁНИДАГИ ЎЗИГА ХОСЛИКЛАР

Якубова Феруза Анваровна

Ўзбекистон журналистика ва оммавий

коммуникациялар университети

Ўзбек тили ва адабиёти кафедраси катта ўқитувчиси

Аннотация: *Мақолада услуб илми қонун-қоидаларини, ёзма мулоқот маҳорати, матн яратиш ва уни услоҳ (таҳрир) қилиш орқали такомиллаштириш усуллари, йўл-йўриқларини бутун ижодий фаолияти жараёнида ўрганилиб, журналистнинг ижодий-услубий имкониятларининг кенгайишида матн яратиш жараёни ҳам, уни таҳрир қалами билан мукамаллаштириш ишлари ҳам ниҳоятда муҳим аҳамият эга эканлиги ҳақида сўз боради.*

Калит сўзлар: *таҳрир, матн, ижодий жараён, матн таҳлили, матн таҳрири, муҳаррир фаолияти, лисоний ва нолисоний омиллар.*

Таҳрир атамаси энг аввало — “тартибга келтириш” (лотинча: “redactus”) [2;6] деган маънони англатсада, ҳозирги ўзбек тилида матнни текшириш, тўғрилаш, мукамаллаштириш ва қайта ишлаш жараёнини ҳамда шу иш жараёнига оид фаолият турларини ҳам ўз ичига олади.

Адабий таҳрир ижтимоий-мафкуравий, адабий-ижодий фаолиятнинг матбуот материалларини чоп этиш, радио ва телевидениенинг эшиттириш ва кўрсатувларини эфирга узатиш, тайёрлаш, журналистика ихтисослиги билан бевосита алоқадор бўлган шакли ҳамда тури ҳисобланади.

Матнни таҳрир қилиш ижодий жараённинг зарурий элементи сифатида ўз материални ўқувчилар, тингловчилар ва томошабинлар ҳукмига ҳавола этаётган ҳар бир муаллифнинг бурчи, вазифаси ҳисобланади. Журналист ва нашриёт муҳаррирининг турли хил матнларни ижтимоий-мафкуравий, маданий ахлоқий, адабий-услубий жиҳатдан баҳолай олиши ва таҳрир қила билиш малакаси, маҳоратига эга бўлиши муҳим аҳамият касб этади. Таҳрир малакаси ва маҳорати журналист ихтисослиги тавсифининг асосий шартларидан бири саналади.

Муҳаррирлик турли хил матнлар устидаги кўп қиррали мураккаб ижодий иш. У таҳрир назарияси ва амалиётидан зарур билим ва малакани тақозо этади.

Таҳрир назарияси ва амалиёти матнни тартибга солиш, мукамаллаштириш, нашрга тайёрлаш ва нашр этиш жараёнлари, бу жараёнларнинг ўзига хос тутумлари ва усуллари ўрганувчи ҳамда ўргатувчи илмий-амалий фан. Бу фан журналистика, хусусан, муҳаррирлик таълимининг (ишининг ҳам) назарий асоси ҳисобланади. Унинг асосий тадқиқот ашёси матнни таҳрир қилиш жараёни ва муҳаррирлик фаолиятидир.

Матн таҳлили ва таҳрири жараёнида ифода воситаларининг танланиш ва таркибланиш тарзи лексик-грамматик ва мазмуний-услубий жиҳатдан ҳам, аъмолий-

алоқавий жиҳатдан ҳам танқидий баҳоланади. Бунда муҳаррирлар тўғри-нотўғри (хато), жоиз — ножоиз, жўяли — ножўя, мумкин — мумкин эмас, мақсадга мувофиқ — мақсадга мувофиқ эмас қабилдаги тушунча (баҳолаш амал) ларидан фойдаланадилар. Шунга қарамай, бу тушунчалар моҳияти, уларни қўллаш мезонлари аниқ ва тўлиқ белгиланган эмас. Шу боис матн унсурларининг танқидий таҳлилида, хато ва камчиликларни баҳолашда тил ва нутқ ҳодисалари билан боғлиқ икки ҳолатни ҳисобга олиш зарур:

Биринчи ҳолат лисоний воситаларни танлаш ва таркиблаш билан боғлиқ. Бу йўналишдаги танқидий таҳлил грамматика (тил тизими) қоидаларига ва адабий тил маромларига асосланиб, одатда, тўғри/–хато, маромли/маромсиз тарзидаги муқобил баҳолаш амалларини тақозо этади.

Иккинчи ҳолат бевосита лисоний воситаларнинг матний қуршовда ишлатилиши (лисоний воқелик – нутқ жараёни) билан боғлиқ бўлиб, одатда жоиз/ножоиз, жўяли/ножўя, мумкин/мумкин эмас, мақсадга мувофиқ/мувофиқ эмас ифодалари орқали баҳоланади. Бу тушунчаларни умумлаштириб, “мақсадга мувофиқ ва мақсадга мувофиқ эмас” муқобили билан белгилаш мумкин.

МАҚСАДГА МУВОФИҚЛИК ТУШУНЧАСИ ИККИ ХИЛ ТАЛҚИН ЭТИЛАДИ

1) муайян ижтимоий-маданий лисоний мааром билан дахлдорлик;

2) мазмундорлик/мазмунсизлик, фаҳмланганлик/фаҳмланмаганлик тасаввурлари билан боғлиқлик сифатлари тушунилади.

Ҳар икки талқин моҳият эътибори билан мантиқий, аъмолий-алоқавий, матний-услубий баҳолашни назарда тутлади

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, маромлилик/маромсизлик, мақсадга мувофиқлик/мувофиқ эмаслик тушунчалари нутқ (матн) соҳиби (муаллиф) маданий мақоми ва малакасининг тоифаланиши масаласи билан алоқадаор. Ушбу танқидий баҳолаш мезонларининг фаҳмланишига нисбатан нутқ амалларини баҳолашнинг уч сатҳини ажратиш мумкин:

А. Лисоний воқелик, яъни умуман нутқ фаолият жараёни одатда бутун халқ тушунчаси билан узвий боғлиқ тушунча. Бунда умумхалқ тилининг барча кўринишларига хос хусусиятлар ҳисобга олинади. Сўзловчи субъект — бу бутун халқ. Демак, муҳаррир матн таҳлилида лаҳжавий ва ижтимоий нутқ турларига хос хусусиятларни эътиборга олиш зарур.

Б. Умумадабий лисоний маромлар доирасидаги даражаланишлар муайян ижтимоий фаолият соҳалари, ижтимоий гуруҳлар нутқида хос жиҳатларни ҳисобга олишни тақозо этади. Турли нашрлар ва усулларга мансуб матнлар таҳририда бу мезон алоҳида аҳамият касб этади.

В. Лисоний тизим қоидалари ва нутқий қонуниятларнинг уйғун ҳолда воқеланиши одатда фаолияти тил билан боғлиқ ижодкорлар, зиёлилар, муҳаррирлар, тилшуносларнинг нутқий малакаси, матний маҳорати билан боғлиқ ҳолда юзага

чиқади. Демак, нутқни, матнни танқидий таҳлил этишда муҳаррирлар зиммасига алоҳида ижтимоий-маданий масъулият юкланади.

Муҳаррир фаолиятида фақат лисоний сезгининг ўзи камлик қилади. Лисоний сезги таҳрир жараёни самарадорлигини тўлиқ таъминлай олмайди. Муҳаррир тил тизими воситалари ва қоидаларини яхши билиши, нутқ жараёнидаги лисоний ва нолисоний қонуниятлару маҳорат мезонларини илмий асосда эгаллаган бўлиши даркор.[3;85]

МАТН ТАҲРИРИ ВА ТАҲЛИЛИДА ЭЪТИБОРГА ОЛИНИШИ ЗАРУР БЎЛГАН ЛИСОНИЙ ВА НОЛИСОНИЙ ОМИЛЛАР

1. Мавзу ва воқелик соҳаси;
2. Муаллиф муносабати;
3. Ижтимоий алоқа соҳаси ва шароити;
4. Матн яратилган давр ва вазият;
5. Муаллифнинг шахси, мавқеи;
6. Муаллиф услубининг ўзига хослиги;
7. Матннинг жанрий хусусиятлари;
8. Нутқ турлари ва шаклларининг таъсири;
9. Умумхалқ тили кўринишлари унсурлари ва хусусиятлари иштироки;
10. Адабий тил услубий воситалари ва имкониятлари; иштироки ва вазифаси;
11. Матннинг мазмуний таркибланиш ва қисмларга бўлаккланиш усули;
12. Матн қурилишидаги нутқий-услубий санъатлар;

Таъкидлаш жоизки, бу омиллар турли услубга оид матн(асар)ларда турлича нисбатда намоён бўлади ҳамда ўзига хос алоқавий-услубий қиймат касб этади.

ЖУРНАЛИСТИК МАТЕРИАЛЛАРНИ БАҲОЛАШ ҚУЙИДАГИ АСОСИЙ МЕЗОНЛАР БИЛАН ЎЛЧАНАДИ

- Чоп этиш мумкин ёки мумкин эмаслиги;
- Материалнинг нашр тури ва мақсадига тўғри келиши;
- Матннинг мантиқий баёни ва семантик тузилиши;
- Фактик материалнинг сифати;
- Мақола композицияси;
- Бадиий қиймати;
- Келтирилаётган маълумот ва ахборотларнинг тўғрилиги ҳамда аниқлиги;
- Фойдаланилган ҳаволаларнинг аниқлиги;
- Ҳаволанинг манбага мувофиқлиги;[1; 40]

МАТЕРИАЛГА ЎЗГАРТИШ КИРИТИШ МЕЪЁРИ ТУЗАТИШНИНГ ҚУЙИДАГИ АСОСИЙ ТУРЛАРИ БИЛАН БОҒЛИҚ

- Тузатиш-ўқиб чиқиш;
- Тузатиш-қисқартириш;
- Тузатиш-ишлов бериш;
- Тузатиш-қайта ишлаш; [1;40]

ФАКТИК МАТЕРИАЛЛАРНИ ТЕКШИРИШ АСОСИЙ УЧ БОСҚИЧДА АМАЛГА ОШИРИЛАДИ

Фактларни ишончли манбалар билан солиштириб кўриш;

Ички текшириш (оригинал матндаги одамларда эътироз уйғотиши мумкин бўлган фактларни қарама-қарши фикрлар асосида текшириш);

Расмий тасдиқ[1;41].

МАТН ТИЛИ ВА УСЛУБИ УСТИДАГИ ТУЗАТИШЛАРДА ҚУЙИДАГИ АСОСИЙ МЕЗОНЛАРГА РИОЯ ҚИЛИШ ЗАРУР

Тил ва услубий воситалар материалнинг мавзу ва ғоясига тўғри келиши шарт. Бу ерда гап нутқнинг қай даражада ўринли эканлиги ҳақида кетмоқда. Таъкидлаш жоизки, оғзаки ва ёзма нутқ ҳар доим муайян мақсадга йўналтирилган бўлиши, аниқ адресатга мўлжалланган муайян ижтимоий шарт-шароитлардан келиб чиқиши ва аниқ мақсадни ифодалаш асосида амалга оширилади. Аслида, ушбу омилларсиз нутқнинг бўлиши мумкин эмас.

Ўринли нутқ тил воситалари ва материал мазмунининг ўзаро мутаносиблигини, нашр тематикасининг журналист олдига қўйган мақсадга мувофиқлигини тақозо қилади. Муайян нашр тили ўқувчилар контингенти учун тушунарли, содда ва ҳаммабоп бўлиши керак. Шу билан бирга, дағал ва ортиқча ўзига хосликдан чекиниш лозим.

Муаллиф матннинг таҳририга киришишдан аввал муаллифнинг асосий мақсадини, фикр юритиш тарзини, мазкур нашр олдига қўйилган вазифани аниқ тушуниб, матн қисмлари орасидаги мазмуний-мантиқий боғланишларни, баён турларини белгилаб олмоғи лозим. Нашрнинг кимларга мўлжалланганлиги, ўқувчиларнинг матннинг фаҳмлаш имкониятларини ҳисобга олиш зарур.

Мантиқ, мантиқчилик — тафаккур қонунларига мувофиқ тўғри, мунтазам ва асосли фикрлашдир. Матндаги жумлалар, абзац ва бандлар, боб ва қисмлар ўртасида изчил боғланишлар занжири баён мантиқини белгилайди. Мантиқсизлик баёндаги, матндаги фикрлар оқимининг қусурлилигидан келиб чиқади. Матн қисмлари орасидаги синтактик боғланишлар мантиқ қоидаларига асосан тайин этилади. Фикрий чалкашликлар баён таркибидаги ғализликни туғдиради.

Шуниси ҳам борки, муҳаррир учун мантиқий таҳлил мавҳумот эмас, балки фикрлашдаги умумий қонунларнинг матн мазмунидаги хусусий ифодасини белгилаш жараёнидир. Бу фикрлаш тарзи ва баён услубидаги ўзига хос жиҳатларни тўғри баҳолашни тақозо этади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Мельников А.Н. Литературное редактирование. - М.:МГУ, 1980.
2. Терехова В.С. Литературное редактирование. - М., 1975.
3. Тошалиев И., Абдусатторов Р. Оммавий ахборотнинг тили ва услуби. - Т.: Университет, 2000.